

DANNE NORDLING:

Hur motiveras friheten?

Många böcker har skrivits om statsmaktens legitimitet. En delvis ny lösning på problemet att kunna legitimera friheten trots förekomsten av statligt tvång framfördes av den amerikanske filosofen Robert Nozick i hans bok "Anarki, stat och utopi". Boken – som betecknats som ett av 1900-talets mest betydelsefulla filosofiska verk – har nu utkommit på svenska.

Pol mag Danne Nordling är ekonom på Näringslivets Ekonomifakta. Han är känd löntagarfondsdebattör och har bl a utgivit boken "Vinsten och vinstbegäret".

Med vilka argument eller principer legitimeras förekomsten av en statsmakt? Detta är en fråga som den politiska filosofin diskuterat under många århundraden. Historiskt har staten i de flesta fall uppstått genom de starkastes vapenmakt. Men de som inte har accepterat att "makt är rätt" har försökt hitta intellektuella motiveringar för att statsapparatusens påbud bör åtgärdas.

Thomas Hobbes (1588–1679) menade att statens härskare hade oinskränkt makt över undersåtarna därför att det ursprungliga tillståndet där "den ena människan är en varg mot den andra" är fullkomligt olidligt och utan trygghet. Hobbes kan ses som en fantasifull företrädare för ofrihetens motivering. John Locke (1632–1704) antog däremot att undersåtarna hade kvar sina ursprungliga rättigheter trots att de regerades av en monark. Härskaren stod inte över utan under lagen och undersåtarna hade rätt att göra uppror om deras rättigheter kränktes. Locke kan ses som en företrädare för en mycket begränsad statsmakt med stor personlig frihet för individerna.

Statsapparaten har ensamrätt att utöva våld och hot om våld (dvs tvång) gentemot människorna som bor inom dess område. Om denna rätt inte kan upprätthållas existerar ingen statsbildning. Men för vilket ändamål skall ytterst våldsmakten användas?

Både Hobbes och Locke ville med staten skydda medborgarna från "privat" våldsutövning. Hobbes ansåg dock att detta fordrade betydande statlig våldsutövning i stället (Leviatan). Andra tänkare som Rousseau såg människans fullkomnande som statens uppgift. De ur-

sprungliga rättigheterna överlämnas till staten som ställs under den "allmänna viljans" högsta ledning. Många tänkare har trott att när statens våldsmakt väl har accepterats får den användas för att åstadkomma mycket långtgående resultat. Bentham och J S Mill samt framförallt deras många efterföljare tänkte sig tomt att staten kunde användas för att maximera "lyckan" i samhället.

Utopistiskt våld

Historiskt sett innebär utopisternas strävan att åstadkomma en idealstat ett misslyckande. Detta var i varje fall min slutsats när jag studerade praktisk filosofi vid Stockholms universitet under slutet av 60-talet. Det mest omfattande politiska våldet har alltid utövats i den utopistiska världsförbättringens namn. Eftersom det inte förefaller finnas någon enighet om vad som är det bästa för människorna och då sådana diskussioner oftast slutar med konflikter blev min slutsats att det enda alla borde kunna bli eniga om är att staten skall undvika våld och tvång så mycket som möjligt.

Men för att staten skall kunna existera och hindra "privat" våldsutövning måste ett minimum av tvång finnas. Frågan är bara hur detta tvång skall kunna definieras så att det kan hållas inom rimliga gränser. Det förefaller ju inte finnas någon principiell skillnad mellan litet tvång och mycket tvång. Om staten har rätt att uttaxera resurser till försvar och rättsväsende är det väl lika rätt att om så behövs med våld driva in resurser till den senaste slalombacken i kommunen?

Mitt svar blev tidigare att våld eller hot om våld är ett väl definierat ont me-

dan det förment goda i slalombackar, golfbanor eller i förlängningen rentav gratis segelbåtar för dem som har strandtomt etc är svårare att definiera på ett för alla acceptabelt sätt. Därför bör man sträva efter att statens verksamhet anpassas så att endast ett minimum av tvång behöver användas mot varje medborgare. Frihet från tvång är ett värde (det enda) som alla borde kunna ena sig om att maximera.

Den minimala staten och naturrätten

En delvis ny lösning på problemet att kunna legitimera friheten trots förekomsten av statligt tvång framförs av den amerikanske filosofen Robert Nozick i hans bok "Anarki, stat och utopi" (Ratio, ca pris 220 kr). Boken, som när

En sk välfärdsstat som bygger på tvångsmässiga överföringar av resurser från vissa grupper till andra är därmed moraliskt orättfärdig.

den kom ut 1974 belönades med USA:s förnämsta litterära utmärkelse, National Book Award, har betecknats som ett av 1900-talets mest betydelsefulla filosofiska verk. Den har nu översatts till svenska. Nozick visar i sin bok med hjälp av omfattande logiska beviskedjor att den "minimala staten" är rättfärdig medan varje utvidgning (som inte enhälligt godtas) innebär kränkningar av statsmedborgarnas grundläggande rättighe-

ter. En sk välfärdsstat som bygger på tvångsmässiga överföringar av resurser från vissa grupper till andra är därmed moraliskt orättfärdig.

Nozick bygger sin lära på den sk naturrätten som är en rättsfilosofisk idéströmning i opposition mot främst den sk teokratismen. Rötterna till naturrätten uppstod redan under antiken och medeltiden men idéerna fick större utbredning först under renässansen. I stället för uppfattningen att härskaren fått sin makt och rätt från Gud framfördes föreställningen att samhället hade tillkommit genom ett fördrag mellan fria individer i ett naturtillstånd. Denna radikala idé kan spåras i de franska och amerikanska revolutionernas rättighetsförklaringar. Nozick ansluter sig närmast till John Lockes uttolkning av naturrätten, enligt vilken varje människa med förnuftets hjälp kan inse vilka dessa naturliga rättigheter är. Ingen får skada någon annans liv, hälsa, frihet eller egendom, menade Locke.

Staten får inte kränka någas mänskliga rättigheter därför att det ökar "lyckan" hos några andra.

Från ett naturtillstånd under anarki skulle, visar Nozick, en stat uppstå (även om ingen medvetet försökte åstadkomma detta) utan att detta behöver kränka någons rättigheter. Först uppstår olika skyddssammanslutningar som skall skydda medlemmarna mot våld och tvång. Så småningom kommer en sammanslutning att dominera ett territorium,

vilket medför att "privat" rättsskipning förbjuds. Vi får en "ultraminimal stat" med monopol på våldsutövningen men endast till för de betalande medlemmarna.

Eftersom den dominerande skyddssammanslutningen inkräktar på icke-medlemmarnas rättigheter att skydda sig måste dessa gottgöras. Detta kan i praktiken ske i form av skydd mm även för dem som inte kan betala för att få dessa tjänster från skyddssammanslutningen. Övriga medlemmar måste därför avstå resurser för denna gottgörelse. Det är därför inte fråga om en omfördelning, framhåller Nozick, och således inte en kränkning av de betalande medlemmarnas rättigheter när de avstår resurser för skyddstjänster åt dem som inte har råd att ansluta sig till skyddssammanslutningen.

Härledningen av den "minimala statens" uppgifter att skydda medborgarna från överfall, stöld och plundring samt hävda medborgarnas övriga grundläggande rättigheter upptar ca 120 av bokens 380 sidor. Även om många utvecklingar förekommer är det fråga om en mycket grundläggande och omständlig bevisföring, ofta på ett abstrakt och teoretiskt plan med komplicerade logiska modellresonemang.

Huvuddelen av boken ägnar Nozick åt att visa att det inte finns några moraliskt rättfärdiga argument för en mer omfattande stat än den minimala (dvs med avseende på omfattningen av tvångsutövningen). Detta kan ses som en kraftfull plädering för den individuella friheten utan taktiska hänsyn och utan praktiska anvisningar om hur en rad konkreta problem på den offentliga sektorns område

skall lösas. Dessa problem får i stället lösas inom ramen för det "Utopia" som Nozick skissar i den avslutande tredje delen av boken. Och detta idealsamhälle består av rätten att bilda "utopiska" samfälligheter som existerar sida vid sida utan att kunna tvinga någon att delta.

Utilitarismen

Frihet är sålunda rätten att göra vad man själv vill så länge man inte kränker någon annans rättigheter. Ingen annan och inte heller staten får använda en enskild individ (utan dennes samtycke) som ett medel för att uppnå föregivet "goda" mål. Detta är ett absolut krav. Staten får inte kränka någras mänskliga rättigheter därför att det ökar "lyckan" hos några andra eller har andra "nyttiga" konsekvenser. Nozick avvisar utilitarismen utan att spilla många ord på denna historiskt sett ändå mycket inflytelserika tankeströmning.

Detta är en genomgående brist i Nozicks framställning. Att inte konkret visa varför ett antal traditionella invändningar mot rättighetsteorin är ohållbara minskar bokens övertygelseförmåga hos den bredare publiken – dvs utanför fackfilosofernas krets.

Utilitarismen ligger dock till grund för åtminstone den europeiska liberalismen (inklusive den gråare varianten av socialdemokratin). Bentham och J S Mill har influerat både socialliberaler och nyliberaler som tex F A Hayek. Enligt dessa är frihet bra därför att den ger upphov till ekonomiskt framåtskridande, hög tillväxt och de fattiga skiktens materiella förkovran. Men om det empiriskt råkar

förhålla sig så att tex socialistisk planhushållning är effektivare i uppnåendet av dessa goda konsekvenser kommer sådana liberaler i stället att förespråka socialistiska reformer. Liberalerna blir socialliberaler eller socialister.

Sydafrika och slaveriet

Det absurda i den utilitaristiska tankegången framkommer tydligare om man i stället gör en analogi med exempelvis dagens Sydafrika. Det är inte uteslutet att en utilitarist skulle kunna bevisa att apartheid-systemet ger "största möjliga nytta åt största möjliga antal". Kränkan-

Även slaveriet i Nordamerika skulle ha kunnat motiveras med utilitarismen.

det av de svartas mänskliga rättigheter ger till att börja med ett stort välstånd åt den vita befolkningen som kan uppväga misären hos de svarta i den totala nettokalkylen. Dessutom kan det kanske göras gällande att även de svarta tjänar på de vitas överhöghet. Utan denna skulle välståndet för de svarta rimligtvis sjunka till samma låga nivå som i övriga afrikanska stater. Vi som är emot apartheid-systemet och för de svartas rättigheter skulle då få höra från utilitaristerna att vi måste inse "det moraliskt berättigade i andra värden än frihet", att den sociala nyttan för miljoner människor måste väga moraliskt tyngre än några abstrakta rättsprinciper formulerade av John Locke på 1600-talet eller att vi måste tolerera apartheid för att de sämst ställda

grupperna skall få det materiellt bättre (Rawls princip).

Även slaveriet i Nordamerika skulle ha kunnat motiveras med utilitarismen. Nyare forskning har visat att de svarta materiellt sett sannolikt gynnades av slavsystemet. Ägarna var helt enkelt måna om sin egendom. Detta ändrades när de svarta blev lönearbetare. Skall vi tolerera ett slavsystem därför att det materiellt sett gynnar vissa grupper? Har en abstrakt nyttsomma verkligen någon relevans för den vars rättigheter kränks?

Nozick ägnar 50 sidor av boken åt att tillbakavisa John Rawls sk differensprincip framlagd i dennes bok *A Theory of Justice*. Grovt förenklat skulle Rawls kunna klassificeras som "fattigdomsutilitarist" – dvs det samhälle är bäst som ger högst materiell standard åt de fattigaste. Stor ojämlikhet och kränkningar av de mänskliga rättigheterna kan accepteras om det lindrar nöden för de sämst ställda. Nozicks bevisföring mot denna teori är mycket sofistikerad. Jag tycker dock att det räcker med att konstatera att Rawls teori faller på "slaveriargumentet". Även om slaveri skulle vara till fördel för de fattigaste är detta moraliskt oacceptabelt därför att tvångsarbete kränker människans rätt till frihet och frukterna av sitt arbete.

Slutresultat

Nozick borde i stället ha ägnat mycket större utrymme åt att övertyga läsarna om hållbarheten och relevansen i de historiska rättsprinciper som är den grundläggande metoden i hans lära och som han anför mot den enligt min mening strategiskt mest vägande invändningen:

nämligen "slutresultatsprinciperna" där enbart rättvisan i dagens fördelning bedöms (tex graden av materiell jämlikhet). I praktiken betraktar Nozick de grundläggande rättigheterna som axiomatiska. Men en genomgång av det plausibla i att erkänna dessa värderingar hade varit på plats innan härledningen av vad dessa principer leder till tar sin början.

Förvärv och överföring

Den metod Nozick använder sig av för att härleda vad som är moraliskt rättfärdigt bygger på en analogi med den vetenskapliga logiken. Från ett antal empiriskt belagda premisser kan man logiskt härleda ett sant påstående som strider mot den gängse uppfattningen om verkligheten men som kan kontrolleras: exempelvis att jorden rör sig i en bana runt solen. Likaså kan man finna att aktieägare Silversked och inte de anställda har rätt till vinsten i företaget Solidar AB därför att Silversked äger samtliga aktier som han i sin tur har ärvt efter sin far som i sin tur köpt aktierna av de då anställda (tillika grundarna) i företaget Solidar AB. Trots att de anställda åberopar att företaget grundats av de anställda och att de anställda egentligen arbetar ihop vinsten och behöver pengarna mycket mer än herr Silversked gäller inte de anställdas rättsanspråk på vinsten.

En historisk analys visar nämligen att Nozicks principer *rättvisa i förvärv* och *rättvisa i överföring* gäller för varje led. Därför är också Silverskeds innehav rättvist. Hans rätt har däremot ingenting att göra med att han därmed stimuleras att göra med att han därmed stimuleras att investera i företaget så att tillväxten

ökar och fattigdomen minskar. De flesta är väl beredda att instämma i denna rättsuppfattning och att demokratin gör halt vid lagarna. (I annat fall skulle lagarna bli överflödiga.)

Men antag i stället att de anställda i Solidar AB tillsammans med familjen Silversked håller en demokratisk omröstning i frågan om hur vinsten skall fördelas "rättvist". Lika fördelning (jämlighet) segrar vilket medför att de anställda tar 99 procent av vinsten och Silversked får 1 procent. Är detta rättfärdigt? Nej, skulle Nozick svara. Sluttillståndets utseende säger ingenting om rättvisan i den historiska process som ligger bakom. Det föreligger en moralisk skillnad mellan situationen där några blir rika genom hårt arbete och situationen då de rika blir rika genom brottslig verksamhet trots att fördelningen i båda fallen kanske ser likadan ut.

Detta Nozicks resonemang illustrerar emellertid återigen att hans principer behöver utvecklas och konkretiseras för att de skall ha någon avgörande övertygande förmåga. Att den rättvisa fördelningen inte kan fastställas som resultatet av en omröstning inses lätt med hjälp av ett modifierat Sydafrika-exempel. Antag att man där höll en omröstning om apartheid och att de vita tillsammans med den svarta medelklassen fick majoritet för behållandet av apartheid. Skulle vi då inte längre ha "rätt" att kritisera apartheid? Skulle kränkandet av de svartas rättigheter plötsligt bli rättfärdigt efter en sådan omröstning? (En variant av detta exempel fås genom antagandet att Sydafrika delades i två delar där den ena hade en knapp vit majoritet.)

Rättvis fördelning

Rättvis fördelning är helt enkelt inte vad någon bedömare känner är rättvist. Rättvisa kan inte avgöras med känslor. Att sätta sig i den upplyste despotens situation och ställa allt "till rätta" i enlighet med vad som känns rätt är ingenting annat än att hävda att *makt är rätt*. Men enligt naturrättsfilosofin har rättvisan en högre dignitet än påbud från en enväldshärskare, en gud, en upplyst despot eller en majoritet av en folkförsamling.

Förvisso är Nozicks historiskt baserade rättighetsteori fruktbar. Alla som vägrar att acceptera att "makt är rätt" måste tillämpa ett mer eller mindre naturrättsbetonat resonemang. Men det finns svårigheter att definiera eller härleda de grundläggande mänskliga rättigheterna. Det är svårt att se att några "rättigheter" alls skulle existera i ett naturtillstånd.

Det finns svårigheter att definiera eller härleda de grundläggande mänskliga rättigheterna.

Det som kallas rättigheter är i stället ett begrepp som uppstår vid de enskilda individernas försök att börja samarbeta. Om alla individer eller grupper av individer är jämnstarka kommer det att visa sig praktiskt att utveckla vissa konventioner för samvaron så att det obehagliga bruket av våld och hot om våld minskar.

Eftersom det ursprungligen inte fanns någon institution som kunde ingripa mot den som bröt mot konventionerna är det plausibelt att tänka sig att människorna försökte motivera konventionerna med metafysiska argument – högre makter

skulle ingripa mot den som tom bara tänkte på att kränka de heliga principerna. Psykologiskt är det ju så att moraliska föreställningar kan vara väl så hämmande som hot om fysiskt våld.

Att ta detta mäktiga verbala instrument i besittning måste ha varit en lockelse för alla verkliga maktsträvarer. På detta sätt kan den "positiva rätten" ha utvecklats i de statsbildningar som uppstod genom att de starkaste slog under sig allt större grupper. Dessa självhärs-kare utövade en hel del våld mot alla som var motspänstiga. Eller mer metafysiskt uttryckt: de kränkte människans naturliga rättigheter.

Våra dagars maktutövare har skaffat sig makt även över språkbruket.

Solidaritet eller tvång

Om denna diskussion kan förefalla teoretisk kan jag peka på att det finns en modern parallell till naturtillståndet och maktsträvarerna som vill slå under sig de svagare med våld: dagens relationer mellan självständiga stater. Om vår stora granne i öster skulle hävda att den sociala rättvisan och solidaritetens moral kräver att Sverige avstår hälften av sin bruttonationalprodukt så att levnadsstandarden i de båda länderna blir mer jämlik skulle vi motsätta oss detta.

Många skulle med Nozick hävda att om ett sådant krav skulle genomdrivas med hot om våld, så skulle vår "rätt" till självständighet (frihet) kränkas och partiellt slavarbete införas.

Ett fördrag mellan stater bör inte genomföras med våld utan genom frivilliga överenskommelser som ingås därför att alla parter tjänar på dem. Om detta är alla överens och kallar strävan att upprätthålla dessa värderingar för fredsarbete. Men samvaroprinciperna för individerna inom ett mer begränsat territorium upprätthålls däremot med hot om våld och det knystas inte ett ord om frivilliga överenskommelser som parterna skall kunna acceptera. Den kränkning av människans moraliska rättigheter, som 10–11 dagars tvångsarbete per månad innebär enligt Nozick (dvs skatter som motsvarar 50 procent av arbetstiden), kallas inte "partiellt slaveri" utan "solidaritet". Våra dagars maktutövare har nämligen skaffat sig makt även över språkbruket.

Nozicks bok innehåller många intressanta synpunkter och man behöver inte skriva under på allting för att stimuleras till en vidareutveckling och konkretisering av de radikala tankegångar som en rättighetsteori innebär. En oerfaren läsare bör kunna hoppa över del ett i boken. Det viktiga är att debattera rättighetsteorins hållbarhet och att omsätta dess följder i konkreta exempel som sedan kritiskt kan granskas.